

УДК 323. 11 (477)

Карабіло Олександра**НАЦІОНАЛЬНО-ЕТНІЧНА ЄДНІСТЬ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ
УКРАЇНЦІВ У ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ПЕРІОД**

У статті аналізується історико-політичний контекст формування української національної ідентичності, що дозволив розглянути специфіку сучасної національної ідентичності та перспективи поширення загальнонаціональної ідентичності на громадян України, які мають різні етнічні, мовно-культурні, регіональні, конфесійні ідентичності.

Ключові слова: національна ідентичність, ідентифікація, етнонаціональна політика, глобалізація, політичний автономізм.

Karabilo O. National ethnic unity and identity of Ukrainians during the transformation period

The article is aimed at analyzing of historical and political context in which Ukrainian national identity has been formed. The analysis allowed to outline specific features of modern national identity and perspectives for all national identity influence on citizens of Ukraine with different ethnic, linguistic, cultural, religious and regional identities.

Key words: national identity, identification, ethnic policy, globalization, political autonomism.

Karabilo A. Национально-этническое единство и идентичность украинцев в трансформационный период

В статье анализируется историко-политический контекст формирования украинской национальной идентичности, который позволил рассмотреть специфику современной национальной идентичности и перспективы распространения общенациональной идентичности на граждан Украины, имеющих разные этнические, культурно-языковые, региональные, конфессиональные идентичности.

Ключевые слова: национальная идентичность, идентификация, этнонациональная политика, глобализация, политический автономизм.

Аналіз історико-політичного контексту формування української національної ідентичності дозволяє розглянути специфіку сучасної національної ідентичності та перспективи поширення загальнонаціональної ідентичності на громадян України, що мають різні етнічні, мовно-культурні, регіональні, конфесійні ідентичності тощо. Українська національна ідентичність перебуває на етапі становлення та проходить етап, який розвинені європейські нації пройшли ще в період модерну. Проблема досліджень нової української національної ідентичності взаємопов'язана з глибоким дослідженням фундаментальних основ життєдіяльності та проблемою об'єктивного вимірювання характеристик цієї життєдіяльності, включаючи політичну, економічну та соціальну сфери.

Прикметними ознаками ідентичності українців завжди були дезінтегрованість через тривале перебування в минулому у складі різних держав та культурна толерантність. Конфліктну ситуацію створює суперечності між активною етнічною ідентифікацією титульного етносу та громадянською реідентифікацією населення. Г. Палій вказує, що нині ознаками національної ідентичності українців є амбівалентність суспільної свідомості, брак консенсусу стосовно базових цінностей, етнопсихологічні та мовно-культурні деформації у свідомості. Таку ситуацію ускладнюють: розриви у загальнодержавному комунікативному просторі внаслідок суперечностей у мовній, ідеологічній сферах; відсутність історичних знань або їх викривлене тлумачення і, як наслідок цього, слабкість ідеологічної основи для формування національної ідентичності; деформації національної і громадянської свідомості, соціальної структури суспільства та невиразність соціальної ідентифікації в умовах ослаблення суспільства та конструюючих його частин. Низька інтенсивність процесів у етнонаціональній сфері, крім того, пояснюється асиміляційними та інерційними тенденціями, а також недостатнім розвитком суспільних зв'язків та соціальних інституцій. Через наслідки асиміляційної політики швидкого становлення цілісної національної ідентичності в пострадянському суспільстві України не відбулося. З одного боку, формування української національної ідентичності відбувається за наявності достатнього набору ідентитетів, необхідних для виокремлення української національної ідентичності: наявність власної держави; наявність унікальної

мови, відмінної від споріднених; наявність культурної самобутності; наявність культурних цінностей, національної ментальності тощо [11, с. 92–93].

Т. Воропаєва у своїй статті «Становлення колективної ідентичності громадян України в контексті сучасних соціокультурних трансформацій (1991–2011 рр.)» дає чітку характеристику національно-етнічних процесів зі здобуттям України незалежності до 2011 року. Вона стверджує, що застосування інтегративного підходу дозволило виявити досить цікаві трансформації: 1) в 1991–1994 рр. пострадянська ідентичність займала перші місця (з 1-го до 5-го), але її відрив від інших форм ідентичності стабільно зменшувався; 2) упродовж 1994–2004 рр. значущість пострадянської ідентичності стрімко зменшувалась (хоча в групі етнічних росіян та російськомовних українців, які мешкають на Півдні та Сході України, пострадянська ідентичність продовжує займати досить високі позиції); 3) етнічна ідентичність у всіх групах поступово зростала (найбільш активне зростання було помічено у росіян, українців, кримських татар, євреїв); 4) релігійна ідентичність почала стрімко зростати в другій половині 2001 р. (після візиту Іоана Павла II в Україну), а починаючи з 2004 – 2005 рр. респонденти все частіше використовують ідентитети «християнин» і «християнка»; 5) загальнолюдська (планетарна) ідентичність практично не змінилась; 6) європейська ідентичність спочатку займала передостанні місця, але, починаючи з 1998 – 1999 рр., її значущість почала зростати (особливо в групі етнічних українців, поляків, угорців, словаків, румунів, кримських татар); 7) найбільш стрімко зростає європейська ідентичність у мешканців великих міст; 8) національна ідентичність була законсервована упродовж 1991–1993 рр. у всіх групах, але починаючи з 1994–1995 рр. вона почала стрімко падати в групі етнічних росіян, білорусів, євреїв; поступове зростання цієї форми ідентичності в групі етнічних українців та в деяких групах національних меншин (передусім, в групі етнічних поляків та кримських татар) простежується у 1997–1999 та 2004–2008 рр.; 9) престижність національної ідентичності зростає більш повільно на Сході й Півдні України, на відміну від Півночі, Центру та Заходу України; 10) найбільш відчутних трансформацій зазнала етнічна та національна ідентичність, але розрив між цими формами ідентичності на Сході й Півдні є набагато більшим, ніж на

Заході та в Центрі України; 11) до 2010 р. в етнічних українців на Півдні й Сході України простежувалася тенденція до зростання європейської та національної ідентичності (у 2010–2011 роках це зростання припинилось); 12) у етнічних українців, вірмен, білорусів і молдаван, які проживають на Сході та Півдні України, більш виражені ностальгічні настрої стосовно радянської ідентичності; але у цих самих груп на Заході України на перше місце виходить бажання відчувати себе європейцями; 13) в 2004–2008 рр. стабілізувались емпіричні показники етнічної ідентичності як у групі етнічних українців, так і в групі національних меншин; 14) у групі національних меншин у 2006–2007 рр. виросло значення регіональної ідентичності (при грамотній регіональній політиці цей тип ідентичності міг би стати базовим підґрунтям для зміцнення загальноукраїнської ідентичності, адже у розвинутих країнах світу регіональна ідентичність розглядається як субнаціональна); 15) високий рівень національної ідентичності у 1991 р. мали 26% респондентів, у 2001 р. – 25%, а в 2011 р. – лише 21% респондентів, низький рівень національної ідентичності у 1991 р. мали 18%, у 2001 р. – 27%, а в 2011 р. – 39% респондентів, що свідчить про повну відсутність вираженої політики національної ідентичності в Україні (абсолютно протилежна картина простежується упродовж 1991–2011 рр. у сусідніх країнах – в Росії та Польщі); 16) національна і європейська ідентичність досягали найвищого рівня розвитку в 2004–2005 рр.; 17) стала помітною тенденція до збільшення показників європейської ідентичності як у групі етнічних українців, так і в групі національних меншин; європейська ідентичність до 2011 р. не втрачала своєї значущості для громадян України, а отже, запит на європейськість є досить потужним в українському суспільстві [2, с. 11–14].

Н. Пелагеша стверджує, що аналіз цього процесу з позицій конструктивістського підходу дає підстави стверджувати, що саме нині формується український національний наратив, створюються національний інформаційно-комунікативний, символічний простори, відбувається вкорінення нації в історії, її музеїзація, легалізація міфу про начала тощо. Фактично, згідно з Б. Андерсеном, простежується формування української національної «уявленої спільноти» [14, с. 55]. За словами О. Кривицької, в Україні має місце безконфліктний, інтегративний тип роз-

витку міжнаціональної взаємодії. З перших днів незалежного існування Україна прагне створити умови для рівноправного розвитку та активної участі в соціально – (економічному житті представників усіх меншин, які разом з українцями становлять єдину етнонаціональну структуру суспільства. Також вона стверджує, що етнонаціональна політика України виходить з критеріїв: загальноприйнятого визначення населення держави як «український народ», «українська нація», «багатонаціональна держава» (очевидно, з часом буде звичайною справою, як і в інших країнах, визначати «українську націю» як сукупність усіх громадян України); орієнтації на розбудову демократії та громадянського суспільства з рівними правами й обов'язками всіх громадян незалежно від етнічного походження; поступового розв'язання етнокультурних проблем національних меншин (хоча всі громадяни України в загальногромадянському розумінні є українці, разом з тим вони мають українське, польське, німецьке чи інше походження); реалізації комплексної програми розвитку української культури на всіх теренах сучасної України; подолання тенденцій політизації національно-культурних рухів на основі засвоєння демократичних цінностей відкритого суспільства.

О. Кривицька зазначає, що структура свідомості своєї спільності в різних етносів України дуже специфічна. Так, для українців найбільш виразною є ідентифікація за національною приналежністю. Росіяни ставлять на перше місце – ідентифікацію з радянським народом. У поляків перші місця посідають настанови на власний етнос і європейську культурну спільність [5, с. 24–26].

Особливість сучасної етнічної ідентифікації полягає в тому, що в українців і росіян зміни в структурі етностереотипів відбуваються м'яко, навіть еволюційно. В інших етносів цей процес вкрай нерівномірний. У структурі етносвідомості українців бачимо збалансовані настанови на основи людського життя і духовні цінності народу. Така збалансованість свідчить про стабільність, нормальний реалізм, духовне здоров'я нації.

Незавершеність процесу становлення української національної ідентичності є причиною її чутливості до глобалізаційних впливів. Аналіз соціокультурних процесів, які відбуваються на території України, засвідчує: на її теренах, крім проекту конструювання української національної ідентичності, реалізуються ще два конкуруючі за своїми цілями мегапроекти. А саме – проекти створен-

ня європейської та панросійської наднаціональних ідентичностей. На думку Н. Пелагеша конструктивістський підхід дозволяє виділити такі механізми реалізації панросійської національної ідентичності: формування єдиного з Росією інформаційно-комунікативного простору на основі російської мови; підтримка домінування російської мови з допомогою засобів масової комунікації та інформації, створення єдиного освітнього простору на території СНД на противагу Болонському процесу, створення єдиного символічного простору, що виражається в домінуванні в деяких регіонах України російської символіки. На відміну від панросійської ідентичності європейська не заперечує і не замінює національну ідентичність, а існує поряд з нею [13, с. 64].

У своїй статті «Національна ідентичність українців. Дилема культурного і соціально-політичного» Кисельов подає такі статистичні дані – на запитання про те, належність до якої з громад є найважливішою, відповіді довели, що культурні пріоритети залишаються на першому плані. Проте, і це цілком природно, найважливішими вважаються реалії регіональних культур порівняно із загальнонаціональними. Тенденція до регіоналізації є таким самим об'єктивним процесом, як і світові глобалізаційні процеси. А ось друге місце в цьому опитуванні посідає соціально-політична ознака ідентифікації [4, с. 35].

Одним із важливих ресурсів подальшого розвитку України на шляху збереження міжрегіонального порозуміння та єдності громадян, як зазначає у своїй статті І. Зварич, є активізація регіонального чинника державтворення та визначення належного місця органів місцевого самоврядування в гармонізації міжетнічних і міжрегіональних відносин. Головним викликом України, її територіальної цілісності є не так самі етнічні чинники, як деструктивні дії політизованих регіональних еліт, які з метою мобілізації прихильників (електорату) штучну загострюють питання мовної та регіональної політики, міжконфесійних відносин, зовнішнього впливу на ситуацію в Україні й окремих її регіонах [3, с. 9–10]. Ці погляди також підтримує О. Кривицька, говорячи, що на тлі кризового синдрому України в умовах перманентних політичних скандалів конфронтацію здатні створити два сегменти українського поліетнічного соціуму: перший – національно – орієнтований, другий – регіонально – територіальний. Конфліктність можуть спровокувати спроби забезпечення

духовної єдності без врахування значної соціально-економічної нерівності регіонів [5].

Основна загроза – конфронтація між її Сходом і Заходом. Водночас не потрібно замовчувати, що на заваді цивілізованому процесові формування спільної ідентичності громадян України – абсолютизація відмінностей між Сходом і Заходом нашої держави. Так, наприклад, при описі культурної та політичної ситуації в Україні А. Степан багато в чому спирається на аналіз Д. Ареля, який показав, як і чому Схід і Південь України в культурному та мовному відношеннях суттєво відрізняються від Заходу країни. Арель зауважує, що важливим є не тільки мовні відмінності як такі, але й культурні особливості, структура історичної пам'яті та ідентичності. На заході країни Росія та російські виступають у ролі «Іншого» як однозначно чужі, багато в чому ворожі. А. Міллер зазначає, що на сході та півдні переважає сприйняття російської культури як своєї, схожої з Росією, і багато елементів історичної пам'яті, перш за все уявлення про «наших» і «чужих» в ході Другої світової війни [9; 11]. Крім того, О. Кривицька дає таку порівняльну характеристику Західних і Східних регіонів, класифікуючи їх за менталітетами. Західно-індивідуалістичний менталітет – орієнтує особистість на саму себе у вирішенні питань; держава – засіб для досягнення своїх первинних цілей; традиції спілок, товариств, громад. Російськообщинний менталітет Східної України – на першому місці – служіння державі; общинно-соціалістичні ідеали серед російськомовного населення; тяжіння до авторитарних методів управління.

Конфліктність пострадянської ідентифікації українського суспільства створюється, перш за все, умовним розколом між Сходом – Заходом, що підтвердили, зокрема, президентські вибори 2004 року.

Крім того, має місце напруга в Закарпатській області. Тут співіснують чотири етноси: українці (80%), угорці (12%), росіяни (2,5%), румуни (2,6%). Там намагалися зберегти свою локальну ідентичність, навіть під пресом радянської національної політики. На цьому зараз спекулюють деякі діячі: від тверджень про «загальнокарпатський панрусизм» до вимог заборони «русинського етносу». Зрозуміло, це може призвести як до поляризації між прибічниками «русинства» і «українофільства», так і до міжетнічної напруги. Конфліктність етнокультурних процесів у західному

регіоні зумовлена комплексом чинників: зволікання з проведенням земельної реформи; недостатня увага до розвитку місцевої промисловості, а особливо – до малого бізнесу; тим, що й досі не розроблено наукової концепції комплексного розвитку західного регіону та прикордонних районів; ігнорування економічної та етнокультурної специфіки. Ці чинники можуть призвести як до різкої радикалізації політичних сил, так і до зростання потенціалу сепаратизму в регіоні. Щодо сходу, неможливо не погодитись, що там досі є радянські упередження до націоналістичної ідеї, схильність до так званого «інтернаціоналізму», коли труднощі ідентифікації за етнічною ознакою почали оцінюватися як суспільне надбання. О. Кривицька звертає увагу на те, що іншим потенційним конфліктом між Заходом і Сходом загрожує можливість запровадження російської мови як другої державної.

Іншим «конфліктним» регіоном є Кримський півострів. Там проживає значна частина кримсько-татарського населення. На складність процесу ідентифікації кримських татар впливає релігійний чинник. Небезпека полягає у перенесенні з-за кордону на українську землю протистояння між різними течіями і напрямками в ісламі, а також в експорті ідей ісламського фундаменталізму. Відтак українське мусульманство може стати інструментом впливу на політичну орієнтацію віруючих мусульман, на прояви екстремізму та етнічного радикалізму. На жаль, державна регіональна політика в Криму не має чітко вираженої концепції. Вона нагадує іноді «пожежні» спроби залагодити питання [5].

С. Кисельов зазначає, що національна ідентичність українців є реальною за умови її конституційно-правової, соціально-політичної основи з явною перспективою виходу за межі національного. Ідентифікація має звільнитися від зовнішньої національної необхідності. Також він у своїй статті, написаній разом з А. Сальниковою пише, що влада не може згори встановити колективну ідентичність, згуртувати навколо якихось цінностей. Актуальним є творення політичних умов, за яких поза адміністративним тиском легітимується основа української державності – нова колективна ідентичність. Українські ж політичні лідери, на їх думку, в основному вбачають формування національної ідеї в націоналізації мови, а самовизначення нації – у стосунках із сусідами, що зводить проблему нації настільки, що вже не дає простору для розгляду її повного контексту [4, с. 34].

Якщо розглянути питання про визначення національності та рідної мови з урахуванням регіональних розбіжностей, то культурні ідентифікації серйозно відрізняються одна від одної. О. Кривицька зазначає, що в українському суспільстві етнологічна і мовна більшість не збігається, і це є серйозною етнополітичною проблемою та джерелом можливого конфлікту на мовному ґрунті. Опитування свідчать, що рідною українську мову вважають 60%, а спілкуються нею лише 37% населення. З цього приводу А. Степан наводить такі аргументи: в Україні мова, якій ввідається перевага, не обов'язково є маркером ідентичності. Число людей, що ідентифікують себе як українці, вдвічі більше числа тих, хто використовує у спілкуванні тільки українську мову.

Л. Ляпіна у своїй статті «Конституційні засади формування культури міжетнічного спілкування в Україні» виділяє основні завдання нашої держави в трансформаційний період, визначених Основним Законом, які сприяють становленню і зміцненню визначальних якостей культури міжетнічного спілкування. Перше – визнання єдиного громадянства, що є необхідною умовою політичної та етносоціальної стабільності, а також зменшення проявів міжетнічної конфронтації. Друге завдання спрямоване на утвердження міжкультурного діалогу в українському суспільстві, що є складовою культури міжетнічного спілкування, є сприяння консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традиції і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин. Третє – забезпечення всебічного розвитку і функціонування. Протягом останніх років простежується тенденція поступового зближення двох типів ідентичностей – «лівівської» (західної) до «донецької» (східної). В умовах політизації титульного етносу Україна має створити механізми правового захисту українців, враховувати інтереси всіх спільнот, створювати умови для міжетнічного діалогу й компромісу – це є запорукою безконфліктного розвитку політичної України та її національної безпеки [8, с. 233].

Підсумовуючи все вищезазначене, можна дійти певних висновків щодо національно-етнічної єдності (ідентичності) українців у трансформаційний період. Отже, для національної ідентичності українців характерно:

– регіональні диспропорції у розміщенні економічного потенціалу, комплекс «внутрішнього колоніалізму» (описаний західними політологами) може провокувати сепаратизм в економічно віддалених регіонах;

– об'єктивний процес політизації етнічності, як наслідок етнічного ренесансу, якщо він вступає у суперечності з державотворчим процесом;

– дефіцит загальнонаціонального консенсусу з ключових питань політики, особливо тих, що стосуються геополітичного вектора інтеграції;

– руйнація системи «етнокультурного поділу праці» та етнокультурного підприємництва»; свідомість аграрного сектора України містить антиросійський компонент, створює чинник міжетнічної упередженості;

– кризовий стан етнічної еліти, яка є ініціатором політизації, провокує загострення міжгрупових відносин;

– прояви регіонального партикуляризму; перетворення політичного простору України на арену кланового суперництва, що призводить до відвертого нехтування національних цінностей;

– прояви «політичного автономізму» як форми самоідентифікації російської меншини; це простежується від початку 1990-х років у намаганнях певної частини еліти російської спільноти сконструювати так званий «південний псевдоетнос» та наднаціональну спільність північно-східних та південних областей України;

– потенціал конфліктності, збільшення проявів іредентизму в західних регіонах; йдеться про спробу сформувати псевдонацію в Закарпатті; у цьому напрямку етнічну солідарність виявляють різні етнічні спільноти; штучне, надмірне конструювання єдиної нової нації може спровокувати міжетнічну настороженість.

Література:

1. Воропаєва Т. Дослідження національної та європейської ідентичності громадян України: інтегративний підхід / Т. Воропаєва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/philosophy-and-philology-311/philosophical-anthropology-311/7597-doslzhennya-natsionalno-ta-vropeysko-dentichnost-gromadyan-ukraïne-integrativny-pdhdP>.

2. Воропаєва Т. Ідентичність українського народу в контексті соціокультурних трансформацій: теоретико-методологічні засади дослідження / Т. Воропаєва // Українознавство. – 2010. – № 4. – С. 11–14.

3. Зварич І. Регіональні особливості етнополітичних процесів електоральній контекст / І. Зварич // Віче. – 2010. – № 12. – С. 9–10.

4. Кисельов С., Сальникова А. «Національна ідентичність українців. Динаміка культурного і соціально-політичного» / С. Кисельов, А. Сальникова // Політичний менеджмент – 2003. – № 2. – С. 31–40.

5. Кривицька О. Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України / О.Кривицька // Політичний менеджмент – 2005. – № 2. – С. 24–37.

6. Кривицька О. Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України / О.Кривицька // Політичний менеджмент – 2005. – № 3. – С. 42–62.

7. Кузеванов В. Историко-политические и социально-экономические аспекты новой украинской национальной идентичности / В. Кузеванов // Віче. – 2008. – № 20. – С. 16–18.

8. Ляпіна Л. Конституційні засади формування культури міжетнічного спілкування в Україні / Л. Ляпіна // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї – 2004. – № 6. – С. 228–234.

9. Миллер А. И. Государство и нация в Украине после 2004 г. : анализ и попытка прогноза / А. И. Миллер // Политическая наука. – 2008. – № 4. – С. 109–113.

10. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі / Л. Нагорда // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 14–30.

11. Палій Г. Формування української політичної нації / Г. Палій // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 92–101.

12. Парійчук-Брухаль І. Конфліктність міжетнічних відносин перехідних країн пострадянського простору: історичні передумови та сучасність / Р. І. Парійчук-Брухаль // Гілея: наук. вісник : зб. наук. праць. – К. : ВІРУАН, 2011. – № 6 (Випуск № 48). – С. 736–743.

13. Пелагеша Н. Українська національна ідентичність: шляхи європеїзації / Н. Пелагеша // Стратегічні пріоритети – 2008. – № 3 (8). – С. 60–67.

14. Пелагеша Н. Трансформація української національної ідентичності під впливом глобалізації / Н. Пелагеша // Віче. – 2007. – № 18. – С. 55–56.

15. Степико М. Українська політична нація: проблема становлення / М. Степико // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 19–29.

16. Ткаченко В. Україна: проблеми національної ідентичності / В. Ткаченко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 19–37.

17. Товт М. Етнонаціональна політика України. Міжнародно-правовий вимір / М. Товт // Віче. – 2001. – № 210. – С. 66–77.